

19. Yüzyıl Amerikan Belgelerinde Amerikan Board Misyonerlerinin Adapazarı ve Çevresindeki Faaliyetleri

The Activities of American Board Missionaries in Adapazarı and Surrounding Areas in 19th-Century American Documents

Uğur TOPCU*

Öz

Misyonerlerin altın çağı olan 19. yüzyılda Batılı devletler tüm dünyayı kendi aralarında misyon bölgelerine ayırmışlar; yine bu devletler, dini hedeflerin yanında siyasi ve ekonomik kazançlar elde etmek için misyonerleri aktif bir şekilde kullanmışlardır. Aynı dönemde büyük bir çöküşün eşiğinde olan Osmanlı Devleti'nde ise çeşitli Batılı misyonerlik örgütleri faaliyet göstermiştir. Bu örgütler arasında en çok adından söz ettiren ise sırtını Amerika Birleşik Devletleri'ne dayanmış olan American Board of Commissioners of Foreign Missions (ABCFM) adındaki teşkilattır. Bu teşkilat Osmanlı Devleti'ni çeşitli misyon bölgelerine ayırmış Adapazarı'nı ise İzmit misyonu çerçevesinde Batı Türkiye Misyonu içinde değerlendirmiştir. Bu çalışmada, Amerikan Board örgütünün kendi arşivinde yer alan yıllık raporlar ve örgütün yayın organı olan Missionary Herald dergisinden faydalanılmış ve örgüt misyonerlerinin 1830'lu yıllardan, yüzyılın sonuna kadar ortaya koydukları çalışmalar gözler önüne serilmiştir. Özellikle bölgede yaşayan Ermenileri hedef alan misyonerler nasıl dini propagandalarını yürüttüklerini ve kurdukları eğitim kurumlarını nasıl amaçları doğrultusunda kullandıklarını kendi belgelerinde anlatmışlardır. Günümüze dek etkileri devam eden Ermeni meselesinin tohumlarının atıldığı bu faaliyetleri incelemek yakın tarihi daha iyi analiz etmemizi sağlayacaktır.

Anahtar Kelimeler: Misyonerlik, Amerikan Board, Batı Türkiye Misyonu, Adapazarı.

Abstract

In the 19th century, the golden age of missionaries, Western states divided the whole world into mission regions; They actively used missionaries to achieve political and economic gains as well as religious goals. In the same period, various Western missionary organizations operated in the Ottoman Empire, which was on the verge of a great collapse. The most popular among these organizations is the organization known as American Board of Commissioners of Foreign Missions (ABCFM), which is based on the United States of America. This organization divided the Ottoman Empire into various mission regions and evaluated Adapazarı within the Western Türkiye Mission within the framework of the İzmit mission. In this study, the annual reports in the archives of the American Board organization and the Missionary Herald magazine, the publication of the organization, were used and the work of the organization's missionaries from the 1830s until the end of the century was revealed. The missionaries, who specifically targeted the Armenians living in the region, explained in their own documents how they carried out their religious propaganda and how they used the educational institu-

Gav

Akademik
Bakış
155
Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

Makale Geliş Tarihi: 08.09.2024. Makale Kabul Tarihi: 24.04.2025.

Araştırma Makalesi / Künye: TOPCU, Uğur. "19. Yüzyıl Amerikan Belgelerinde Amerikan Board Misyonerlerinin Adapazarı ve Çevresindeki Faaliyetleri". Gazi Akademik Bakış Dergisi (GABD), 18/36, (Haziran 2025): s. 155-174. DOI:10.19060/gav.1719123

* Öğretim Görevlisi Doktor, Sakarya Üniversitesi, E-mail: utopcu@sakarya.edu.tr, ORCID: 0000-0002-9626-2982

tions they established for their purposes. Examining these activities, where the seeds of the Armenian issue, whose effects continue to this day, were sown, will enable us to better analyze recent history.

Key Words: Missionary, American Board, Western Turkey Mission, Adapazarı.

Giriş

Latince *missio* teriminden türemiş misyon “özel görev ve yetki” anlamında kullanılırken misyoner ise “görevli kimse” anlamına gelmektedir.¹ Kendi dininden olmayan kişilere ve milletlere, kendi dini öğretisini yaymaya çalışan misyonerlik anlayışı temel olarak neredeyse tüm dinlerde bulunsun da Hristiyanlıkla birlikte mana bütünlüğüne kavuşmuştur.² Misyonerliğin görünen yüzü dindir. Yani misyonerlerin kendi ifadeleriyle “dinsiz” dünyayı Hristiyanlaştırmak başlıca hedefleridir.³ Bu amaç doğrultusunda kullanılan belli başlı araçlar ise okul, matbaa, hastane gibi seküler kurumlardır. 19. yüzyıldan itibaren bir çığ gibi artan modern misyonerlik faaliyetleri, bu kurumların etkin bir sistem dahilinde kullanılmasıyla iktisadi- ticari çıkarların, siyasal kültürel nüfuz ve yayılmanın bir aracı haline gelmişti.⁴ Önemli ölçüde Protestan Kiliseleri gözetiminde yürütülen bu faaliyetlerin, Batı kapitalizminin yeni hammadde kaynakları ve yeni pazarlara açıldığı bir döneme rastlaması, Avrupa’nın önde gelen devletlerinin yanında Amerika Birleşik Devletleri’nin de bu alanda önemli bir aktör olarak ortaya çıkmasını sağlamıştı.⁵ Özellikle

- 1 Şinasi Gündüz, “Misyonerlik”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 30, Ankara 2020, s. 193. Misyonerlik uzun süre emperyalizmin bir aracı olarak kullanıldığından günümüzde kötü çağrışımı hatırlatmaması açısından Hristiyanlarca İncil’i yayma anlamında “evangelisation” terimi daha çok tercih edilmektedir. (Ömer Faruk Harman, “Genel Olarak Misyonerlik, *Türkiye’de Misyonerlik Faaliyetleri: Tartışmalı İlmi Toplantılar Dizisi 17-18 Nisan 2004*, C. 43, Ensar Neşriyat, İstanbul 2005, s. 26.
- 2 Osman Cilâci, *Hristiyanlık propagandası ve misyonerlik faaliyetleri*, Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara 1990, s. 29.
- 3 Ayten Sezer, “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e misyonerlerin Türkiye’deki eğitim ve öğretim faaliyetleri”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı:16, 1999, s. 171. Tüm dünyanın Hristiyanlaştırılması projesinin ilk aşamalarından biri de *Jewish Restoration* diye bilinen Yahudilerin Filistin’e dönüş projesidir. Protestan misyonerlere göre, Yahudiler Filistin’e geri döndükten sonra Mesih olarak Hz. İsa’yı kabul edecekler ve bu durum da Hz. İsa’nın yeryüzüne geri dönüşünü hızlandıracaktı. İngiliz ve Amerikalı Misyonerlerin ilk hedef olarak kutsal topraklar olarak bilinen Osmanlı idaresi altındaki Ortadoğu’ya yönelmeleri bundandı. (Levi Parsons vd., *Osmanlı’da iki Amerikalı misyoner: Levi Parsons ve Pliny Fisk’in Anadolu ve Kudüs Seyahat Raporları, 1819-1825*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2015, s. 11,13,24, 35). Kuruluşlarından itibaren gerek Katolik, gerekse Protestan Hristiyanlıkta misyonerlik teşkilatları hiç bir dönemde sadece dini amaçlı müesseseler olmamıştır. Misyonerlik faaliyetlerinin doğrudan veya dolaylı tesirleri her zaman dinin kapsama alanının dışına taşmış; siyasi, coğrafi, sosyal ekonomik, kültürel bakımlardan geldikleri ülkelerin lehine, gittikleri ülkelerin ise aleyhine sonuçlar doğurmuştur. Bkz. Ömer Turan, “Avrasya Coğrafyasında Misyonerlik Faaliyetleri”, *Avrasya Etüdları*, Sayı: 16, 1999, s.11.
- 4 Misyonerlik örgütleri, bulundukları ülkelerde sadece dinî amaçlı müesseseler olarak kalmamışlar, kendilerini görevlendiren ülke lehine olmak üzere ekonomik, sosyal ve kültürel boyutları olan bir tür nüfuz etme işlevi görmüşlerdir. Bu amaçlarını gerçekleştirmede misyoner örgütlerinin en önemli araçlarından birisi de bulundukları ülkelerde kurdukları okullar olmuştur. Bkz. Uygur Kocabaşoğlu, *Anadolu’daki Amerika; Kendi Belgeleriyle 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Amerikan Misyoner Okulları*, Ankara, 2000, s. 21.
- 5 Uygur Kocabaşoğlu, “Türkiye’de Misyonerlik”, *Journal of Islamic Research*, C.4, Sayı:1,

le 19. yüzyılda Batı dünyasının ilim ve teknoloji sahasında kaydettiği büyük ilerlemeler ve bunlarla birlikte Batılıların hemen bütün dünyayı siyasi ve iktisadi bakımdan hakimiyet altına almaları, Batı insanının ufkunda yeni ve çok parlak bir ümit ışığının parlamasına yol açmıştı. Onlara göre insanlık zamanla daima daha iyiye ve daha mükemmele gitmekteydi.⁶ İşte bu inanç doğrultusunda insanlık için tek kurtuluş yolu olarak gördükleri Hristiyanlığı tüm dünyanın dini yapmayı ve tüm dinsizlere ulaşmayı ilke edinen Protestanlar, tüm insanlığın kurtuluşu için Tanrı'nın onları görevlendirdiğine ve kendilerinin de müjdeci olduklarına inanmışlardı.⁷ 19. yüzyıl boyunca Amerikan Devleti, diğer Avrupalı Hristiyan devletlere göre daha geç başladığı Osmanlı ülkesindeki misyonerlik yarışında kısa sürede ulaştığı başarılı neticelerle dikkatleri üzerine çekmişti.⁸ Bu başarılı neticelere ulaşmada en çok etkisi olan kurumların başında ise kısaca Amerikan Board olarak bilinen *American Board of Commissioners of Foreign Missions* gelmekteydi.⁹ 1810 yılında temelleri atılan bu örgüt Osmanlı topraklarına ilk misyonerlerini 1819 yılında göndermişti.¹⁰ Amerikan Board teşkilatı 1819 tarihli raporunda Pliny Fisk ve Levi Parsons adındaki misyonerlerini gönderirken şöyle diyordu: “Filistin’de, Suriye’de, Küçük Asya eyaletlerinde, Ermenistan’da, Gürcistan’da, İran’da ve diğer Müslüman ülkelerde binlerce Yahudi ve binlerce Hristiyan kimliği taşıyan var. Ama karışık nüfusun tamamı içler acısı bir cehalet ve aşağılanma içindedir; ilahi bilginin araçlarından yoksundur ve boş hayallerle şaşkına dönmüştür.”¹¹ Osmanlı Coğrafyasına gelerek faaliyet gösteren bu Protestan misyonerler daha ilk geldikleri günlerden başlayarak geldikleri bölgelerin dini, siyasi, etnik, sosyal ve ekonomik durumları hakkında merkezlerine raporlar yazmışlar; merkezlerine, akraba ve arkadaşlarına yazdıkları mektuplarda karşılaştıkları olayları anlatmışlardı.¹² Misyonerler, Uygur Kocabaşoğlu’nun “sondaj çalışması” olarak adlan-

Ocak 1990, s. 72.

6 Erol Güngör, *İslamın Bugünkü Meseleleri*, Ötüken, İstanbul 1998, s. 61.

7 Uğur Topcu, *20. Yüzyılın Başında Protestan Misyonerler ve İslam Dünyası*, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya 2021 (Yayınlanmamış Doktora Tezi), s. 8.

8 Gülbadi Alan, “Amerikan Board Okullarında Yürütülen Misyonerlik Faaliyetleri,” *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, C.20, 2007, s. 464.

9 Amerikan Board, Amerika Birleşik Devletleri’nde kurulan ilk yabancı misyon kurulusudur. 19. yüzyılın en büyüğü olmasının yanı sıra uzun süre Protestanlık mezhepleri arası birleştirici bir rol üstlenerek Kongregasyonalistler, Presbiteryanlar ve bazı Reform Kilisesi mensupları için ortak bir çalışma alanı sunmuştur. Bkz. Mehmet Ali Doğan, “American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM) and nominal Christians”: Elias Riggs (1810-1901) and American Missionary Activities in the Ottoman Empire”, Department of Languages and Literature, University of Utah, Utah 2013 (Yayınlanmamış Doktora Tezi), s. 26. Bu misyoner örgütün kuruluş öyküsü ve faaliyetleri için bkz. Fred Field Goodsell, *You Shall Be My Witness*, ABCFM, Boston 1959 ve William E. Strong, *The Story of The American Board*, The Pilgrim Press, Boston 1910.

10 Ömer Turan, “Amerikan Protestan Misyonerlerinin Bulgar Milliyetçiliğine Katkıları”, *XII. Türk Tarih Kongresi, Bildiriler*, C.3 12 - 16 eylül 1994, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1999, s. 1097.

11 Rufus Anderson, *History of the Missions of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, to the Oriental Churches*, Vol.1, Congregational Publishing Society, Boston, 1872, s. ix-x.

12 Ömer Turan, *Avrasya’da Misyonerlik*, Asam Yayınları, Ankara, 2002, s. 153.

dırdığı bu gezilerle gittikleri bölgelerle ilgili en hassas bilgilere erişme fırsatı yakalamışlardı. Örneğin, öncü misyonerlerden Eli Smith ve Harrison Gray Otis Dwight tarafından yazılan raporlar Amerika'daki merkez komite tarafından kitap haline getirilmiş ve daha sonra başlatılacak Ermeni misyonuna kaynaklık edecek başlıca eser konumuna yükselmişti.¹³ 1830 yılında Osmanlı ile Amerikan Devleti arasında imzalanan dostluk ve ticaret anlaşmalarıyla sağlanan imtiyazlardan ziyadesiyle faydalanan Protestan misyonerler gitgide Osmanlı topraklarındaki sayılarını arttırmışlardı.¹⁴ Amerikalı tüccarlar, konsoloslar ve diplomatlarla beraber hareket eden misyonerler Türk topraklarına yerleşmeye başlamış ve Amerikalılar arasında Ermeni propagandasının tohumları bu kişilerce atılmaya başlanmıştı.¹⁵ 1831'de İstanbul'a varan William Goodell bunlardan biriydi ve yaptığı çalışmalarla Amerikan Board'un Ermenilere yönelik faaliyetlerini hızlandırmış ve çalışmaların tüm ağırlığını bu yöne kaydırmıştı.¹⁶ Amerikan Board, Ermeni cemaati içinde tutunabilmek için eğitim kurumları, kiliseler ve hastaneler kurarak Osmanlı toprakları içinde batıdan doğuya dalgalar halinde genişledi.¹⁷ Misyonerlerin faaliyetleri dört ana kümede toplanıyordu. Bunlardan birincisi "dil çalışmaları" idi. Misyonerler Türkçe'nin yanında Rumca ve Ermenice gibi yerel dilleri de öğrenmeye çalışıyorlardı. İkinci olarak "kitap hazırlıkları", üçüncü olarak "öğretim çalışmaları" ve dördüncü olarak da "halkla temas" tan söz edilebilirdi.¹⁸ Misyonerlerin bu çalışmalarla ilk hedefleri Osmanlı içindeki bu unsurları teşkilatlandırmak, sonra dini ve milli yönden bilinçlendirmek, arkasından Türklere düşman hâle getirmek ve nihayet onları silahlandırarak bir bahaneyle Osmanlıya karşı isyan ettirmektir. Bu isyanların başarılı olması şart değildi; çünkü, onlar için diplomatik ve askeri alanda batılı güçlerin müdahalesini sağlamak gerekiyordu.¹⁹ Osmanlı topraklarında 19. yüzyıl boyunca genişleyen ve büyüyen misyonerlik faaliyetleri cemaatler arası çatışmalara ve mezhep kavgalarına yol açmış, bu kargaşadan devlet de cemaatler kadar zarar görmüş, sosyal düzen bozulmuştur.²⁰

Gör

Akademik
Bakış
158
Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

- 13 Topcu, *a.g.t.*, s. 12. E. Smith ve H.G.O Dwight'in seyahat raporlarının kitap halindeki versiyonu için bkz. Eli, Smith, H.G.O. Dwight, *Missionary Researches in Armenia Including a Journey Through Asia Minor*, Crocker and Brewster, Boston 1833.
- 14 Hale Şıvgın, Meryem Günaydın. "Amerika'dan Osmanlı Devleti'ne Ermenilerin Geri Dönüşleri, 1908-1914 Tâbiyet, Emlâk ve Arazi Meselesi". *Gazi Akademik Bakış*, C.8, Sayı: 16, Haziran 2015, s.6.
- 15 Bilal N. Şimşir, "Ermeni Propagandasının Amerika Boyutu Üzerine", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu*, 8-12 Ekim 1984, Atatürk Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları:628, Erzurum, 1984, s.85.
- 16 Bu öncü misyonerin İstanbul merkezli faaliyetleri için bkz. E.D.G. Prime, *Forty Years in The Turkish Empire or Memoirs of William Goodell*, Robert Carter and Bros., New York 1876.
- 17 Esra Danacıoğlu Tamur, "Karşılaştırmalı bir Perspektiften 19. Yüzyılda Çin ve Osmanlı İmparatorluğu'nda Protestan Misyoner Faaliyetleri", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C.5, Sayı:12, Bahar 2006, s. 7.
- 18 Kocabaşoğlu, *a.g.e.*, s. 41.
- 19 Bayram Kodaman, "Şark Meselesi -İslâm-Hristiyan veya Türk-Avrupa Mücadelesi", *Türk Yurdu*, C.XVII, Sayı:122, 1997, s. 28-29.
- 20 Gülden Sarıyıldız, "Osmanlı Devleti'nde Protestan Ermeni Milleti ve Kilisesinin Tanınması", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, Sayı:2, Ocak 2013, s. 266.

19. Yüzyılın İlk Yarısında Amerikan Board'un Adapazarı'nda Erken Dönem Faaliyetleri

Amerikan misyonerlerince Nicomedia olarak adlandırılan ve Gregoryen Ermeni nüfusu ile dikkat çeken İzmit ve çevresine yönelik ilk Amerikan Board faaliyeti 1832 yılında Goodell tarafından gerçekleştirilmişti. Girdikleri ülkeleri; misyon, istasyon ve dış istasyon olarak bölgelere ayıran Amerikan Board örgütü, İzmit'i Batı Türkiye Misyonuna dahil etmiş ve Adapazarı'nı da bir dış istasyon olarak değerlendirmişti.²¹ Adapazarı ve çevresinde sağlam bir Gregoryenlik inancıyla karşılaşan Amerikalı misyonerler, çeşitli güçlüklerle göğüs germek zorundaydılar. Örneğin, bazıları Armaş (Ermeşe) manastırına hapsedilecek kadar yerel halkın bir bölümünden tepki görmüştü.²²

Amerikan Board'un 1845 yılına ait raporunda yazdığına göre, meşhur misyoner Dwight Kasım ayında Adapazarı'nı ziyaret etmişti. Yaklaşık 15 yıl önce Eli Smith ile birlikte İran'a kadar uzanan seyahatlerinde Adapazarı'ndan da geçtiklerini anlatan Dwight, bölgede gözüne çarpan değişikliklerden bahsetmekteydi. Yazısında belirttiği üzere, ilk ziyareti sırasında en çok dikkatini çeken şey bölge halkının cehaletiydi. Bu topraklarda hiçbir şekilde yeni bir inanca sempati duyulmadığından bahsediyordu. Ancak geçen 15 senede çok şeyin değiştiğini, bölgede sürekli faaliyet gösteren bir misyoner olmasa da yerel halkın artık Protestanlara karşı gayet ılımlı bir tavır takındığını sevinçle ifade ediyordu. Yerel halktan Protestanlığa dönmüş bir Ermeni'nin konuşmasını aktaran Dwight, bölgede en az 50 kişiden oluşan bir cemaatten söz etmekteydi. Kendisinin de toplanan 26 kişiye bir vaaz verdiğini ve dinleyenlerin yapılan duadan çok etkilendiklerini, göz yaşlarına boğulduklarını anlatıyordu.²³

Amerikan Board'un yıllık faaliyetlerinden ve misyoner mektuplarından oluşan *Missionary Herald* dergisine göre 1846'de Adapazarı civarında faaliyetlerini hızlandırmışlardı.²⁴ Bu tarihte 14 Protestan Ermeni üyeden oluşan bir kilise Adapazarı'nda kurulmuştu.²⁵ Bu bölgede en çok adı geçen

21 Özgür Yıldız, "İzmit'te (Nicomedia) Amerikan Misyoner Faaliyetleri", *Gazi Akademik Bakış*, C.5, Sayı:10, Şubat 2012, s. 98. Faaliyet alanlarında daha organize olmak için misyon bölgelerini Batı Türkiye Misyonu, Doğu Türkiye Misyonu ve Merkezi Türkiye Misyonu olmak üzere üç ana kısma ayırmıştı. Bunların yanında Bulgar Misyonu, Suriye- Filistin Misyonu ve Nasturi Misyonu da Osmanlı devleti sınırları dahilindeki faaliyet alanlarıydı. Bkz. Özgür Yıldız, *Anadolu'da Amerikan Misyonerleri*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2016, s. 26. Bu misyon bölgelerindeki faaliyetler dört kümede toplanıyordu. Bunlardan birincisi "dil çalışmaları" idi. Misyonerler Türkçe'nin yanında Rumca ve Ermenice gibi yerel dilleri de öğrenmeye çalışıyorlardı. İkinci olarak "kitap hazırlıkları", üçüncü olarak "öğretim çalışmaları" ve dördüncü olarak da "halkla temas" tan söz edilebilirdi. Bkz. Kocabaşoğlu, *a.g.e.*, s. 41.

22 Haluk Selvi, "Ermeşe (Akmeşe) Manastırı ve Ermeni Olaylarındaki Yeri", *Ermeni araştırmaları: II. Türkiye Kongresi bildirileri*, Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi, Ankara 2007, s. 781.

23 *Thirty- Seventh Annual Report of American Board of Commissioners for Foreign Mission*, T. R. Marvin, Boston 1846, s. 104-105.

24 "Western Turkey", *Missionary Herald*, C.43, Sayı: 1, Ekim 1847, s. 4. Örgütün en önemli yayın organlarından olan *Missionary Herald* yıllık dergi serisi, dünyanın dört bir yanından misyonerlerce gönderilmiş mektuplardan oluşan ve yıllık faaliyet raporlarının sunulduğu önemli bir kaynaktır. 1820'de başlayan seri yıllık olarak yayınlanarak 1934'te son bulmuştur.

25 Tamur, *a.g.m.*, s. 7.

gazi

Akademik
Bakış

159

Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

kişi, yerel bir Protestan Ermeni misyoner olan Garabed Nergararian'dı.²⁶ Garabed yazdığı kitapta bölgedeki Amerikan misyonunun başlangıcını William Goodell'e ve Dwight'a dayandırmakta ve yanında getirdikleri birkaç İncil kopyasıyla işe başladıklarından bahsetmekteydi.²⁷ Daha sonra Protestanlığa döndürülen Ermenilerden bazılarının İstanbul'daki ünlü misyoner Cyrus Hamlin'in Bebek'teki toplantılarına katıldıklarını da belirtiyordu.²⁸

Cyrus Hamlin'in Adapazarı ve çevresindeki Ermenilere yönelik ilgisi 1847 yılında *Missionary Herald*'da yayınlanan mektubunda da göze çarpmaktaydı. 1846 Kasım ayı tarihli mektupta, henüz kuruluş aşamasındaki İzmit ve Adapazarı Protestan kiliselerinde sürekli vaiz bulunmadığından, İstanbul ve Bursa'daki misyon görevlilerinin bu bölgeye düzenli geziler yaptıkları bilgisi veriliyordu. Bahsedilen tarihte de Hamlin ve Everett'in ziyaretleri bu mektupta anlatılmaktaydı. Hamlin'in ifadelerine göre, İzmit'te 30 kadar dindasına vaaz ettikten sonra Adapazarı'na doğru yola çıkmış ve 3 Ermeni aileyi ziyaret etmişti. Aldığı bilgilere göre, bölgedeki Protestanlar çeşitli sıkıntılar içindeydi ve evleri belirli aralıklarla gençler tarafından taşlanmaktaydı.²⁹ Bunun yanında, Adapazarı ovasının bolluk ve bereketinden çok etkilenen Hamlin, yaklaşık bölgede 16.000 kişinin yaşadığını haber vermektedir. Mektubunun devamında Hamlin, yerel birkaç Protestan Ermeni tarafından çok iyi karşılandıklarını ve bir dindasının evinde 21 kişiye vaazda bulunduklarını; bunların 7 tanesinin kadın olduğunu söylerken, özellikle yerel Rum halkın düşmanca tavırlarından bahsetmeden de geçemiyordu.³⁰ Mektubun yazıldığı tarihte İzmit'te 18; Adapazarı'nda ise 11 kişi Protestanlığa döndürülmüş durumdaydı. Ancak Hamlin, özellikle Ermeni nüfusu göz önünde tutulduğunda bölgedeki geleceklerinin umut vaat ettiğine inanmaktaydı.³¹ Aynı şekilde yakın tarihlerde İzmit ve Adapazarı'na bir ziyarette bulunan Bursa'da görevli misyoner James H. Schneider, yazdığı mektupta başkentteki kadar olmasa da bu bölgede yaşayan Ermeni nüfusunun çokluğunun örgüt için umut verici olduğunu söylüyordu.³²

Amerikan Board'un 19. Yüzyılın İkinci Yarısından İtibaren Yoğunlaşan Faaliyetleri

Yüzyılın ilk yarısında Adapazarı dahil olmak üzere pek çok bölgede yoğun bir faaliyete girişen Amerikalı misyonerler, çalışma bölgelerindeki neredeyse bütün Ermeni köylerine ulaşmışlar, hatta her Ermeni evine girmişlerdi. Bu kadar kapsamlı ve geniş bir çalışmayı Osmanlı topraklarında hiçbir misyo-

26 Nicomedia bölgesinde ilk Protestanlaştırılmış Ermeni olan Garabed'in, Amerikan Board adına bu bölgedeki faaliyetleri için bkz. Garabed Nergararian, *A Brief History of the Beginning of the Missionary Work in Nicomedia By The ABCFM*, Waynesboro, PA 1885.

27 Nergararian, *a.g.e.*, s. 11.

28 Nergararian, *a.g.e.*, s. 12. Daha sonra meşhur Robert Koleji'ni kuracak olan Hamlin'in Türk topraklarındaki anıları için bkz. Cyrus Hamlin, *Among The Turks*, American Tract Society, New York 1877. Bu kitaptan esinlenerek Cyrus Hamlin'le ilgili olarak yayınlanmış Türkçe eser için bkz. Cyrus Hamlin, *Türkler Arasında- Türkiye'deki Misyonerlik Faaliyetleri ve Robert Koleji* (ed. Abdülsamed Garip), Kahverengi Kitap, İstanbul, 2015.

29 "Letter From Mr. Hamlin", *The Missionary Herald*, C.43, Sayı:1, Ekim 1847, s. 77.

30 "Letter From Mr. Hamlin", s. 79.

31 "Letter From Mr. Hamlin", s. 80.

32 "Recent Intelligence", *The Missionar Herald*, C.43, Sayı: 1 Ekim 1847, s. 248.

ner örgütü başaramamıştı.³³

1850'de Dönemin İngiliz sefiri Lord Stratford Canning, Amerikan misyonerleriyle ortak hareket ederek Osmanlı sultanından, Protestanlığın bir millet olarak tanınmasını onaylan fermanı kopartabilmişti. Böylece Osmanlı topraklarında yaşayan Protestanlara, daha eski Hristiyan cemaatlerle eşit medeni ve dini haklar veriliyordu.³⁴ 1856 tarihli Islahat fermanı ile getirilen yeni düzen ve uygulamalar da Protestan misyonerlerin işlerini hayli kolaylaştırmıştı.³⁵ Bu fermanın sağladığı vicdan hürriyeti ilkesi, misyonerlerin en çok istediği mezhep değiştirme serbestliğini sağlıyordu. Özellikle Amerikan misyonerlerin önderliğinde açılan Protestan Kiliseleri ve Kolejlerinin tesiri en çok Ermeniler üzerinde görülüyordu.³⁶ Bu gelişmelerin ardından, Amerikalı Protestan misyonerlerin faaliyetleri tüm Osmanlı ülkesinde olduğu gibi Adapazarı çevresinde de bir ivme kazanmıştı.

1860 yılı ile birlikte Adapazarı ve çevresinde çalışmalarını hızlandıran Amerikan Board, bölgede kalıcı misyonerler görevlendirmeye başlamıştı. Düzenli olarak gerçekleştirilen Pazar ayinleri ile sürekli artan kilise üye sayısı Boston'daki merkeze iletilirdi.³⁷ Ermenilerin yoğun yaşadıkları bölgelere Meşhur misyoner Dwight 1860'da ikinci bir gezi yapmıştı. Bu gezide, 1830'lardaki ilk gezisine nazaran misyonun ne kadar çok ilerleme kaydettiğini bizzat görmüş ve artan telgraf ve posta hatlarının misyonerlerin faaliyetlerinde büyük kolaylıklar sağladığına şahitlik etmişti.³⁸

1862 tarihli Misssionary Herald dergisinin 58. sayısında o dönemdeki gezgin misyonerlerin gözdesi Adapazarı'nı ziyaret eden Joseph H. Greene'nin mektubu göze çarpıyordu.³⁹ Bu mektupta Greene, Adapazarı'nda arzulu bir kalabalığa vaazda bulunduğunu ve 4 kişiyi daha bölgedeki Protestan kilisesine katmayı başardığını söylemekteydi. 6 hafta kaldığı Adapazarı'na bağlı bir Ermeni köyü olan Tamluk'ta küçük bir kilise ve bir sınıf açtığını da sözlerine ekliyordu. Mektubunda özellikle Adapazarı'ndaki misyonerlik faaliyetlerinin büyük bir kolaylık içinde yürümesinden sevinçle bahsetmekteydi.⁴⁰

1863 tarihli Amerikan Board yıllık raporu, Adapazarı'ndaki misyonun o zamanki durumunu özetliyordu. Bahsi geçen rapora göre, daha önceden kurulmuş kilisede 1 yerel papaz görev yaparken, 1 görevli öğretmen ise kilise okulunda eğitim vermekteydi. Kilisenin kayıtlı 54 üyesi mevcuttu. 1 vaaz odasında düzenli olarak 114 kişiye hitap edilirken Pazar Okuluna de-

33 Davut Kılıç, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler Arasındaki Dini ve Siyasi Mücadeleler*, ASAM Yayınları:11, Ankara, 2000, s.104.

34 Erol Güngör, *Türkiye'de Misyoner Faaliyetleri*, Ötüken, İstanbul, 2012, s. 73-74.

35 Kılıç, *a.g.e.*, s. 10.

36 Süleyman Kocabaş, *Ermeni Meselesi – Nedir, Ne Değildir?*, Vatan Yayınları, İstanbul, 2004, s. 34.

37 Yıldız, *a.g.m.*, s. 100,108.

38 William E. Strong, *The Story of the American Board*, The Pilgrim Press, Boston 1910, s. 215.

39 "Amerikan Board"a bağlı olarak tam 51 yıl boyunca Osmanlı Devleti'nde görev yapan misyoner Joseph Kingsbury Greene'nin macera dolu hikayesi için bkz. İskefiyeli, Zeynep. "Misyonerliğe adanmış bir ömür: Joseph Kingsbury Greene". *History Studies*, C.5 , Sayı: 4, Ocak 2013, s. 281-300.

40 "Letter From Mr. Greene", *The Missionary Herald*, C.58, Sayı: 1, Ekim 1862, s. 51.

görsel

Akademik
Bakış

161

Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

vam edenlerin sayısı 50 civarındaydı. Adapazarı'na bağlı Tamluk köyündeki sınıfta ise 1 vaiz ortalama 20 kişiye vaaz etmekle görevliydi. Adapazarı'nda kayıtlı Protestan sayısı 139'du. Kiliseye bağlı genel amaçlı okulda 42 erkek, 23 kız öğrenci mevcuttu. Tamluk köyündeki okulda ise 20 öğrenci eğitim almaktaydı.⁴¹

1866 tarihli *Missionary Herald*'a bakıldığında, Batı Türkiye misyonu ve Adapazarı ile ilgili haberlerin artış gösterdiği ve bölgedeki faaliyetlerin yoğunlaştığı görülmüyordu. Adapazarı'nın bir dış istasyon olarak bağlı olduğu İzmit bölgesinde görevli sürekli misyonerler Justin W. Parsons ve eşi Catharine Parsons'du. Ayrıca atanmış bir din görevlisi, bir öğretmen ve iki yerel yardımcı aktif bir şekilde faaliyet yürütüyordu.⁴² Justin Parsons aynı sayılı dergiye gönderdiği mektupta Adapazarı'na I.G. Bliss ile birlikte yaptığı geziden bahsetmekteydi. Mektupta yazdığına göre ilk olarak, Adapazarı yakınlarındaki meşhur Armaş manastırına uğramışlardı⁴³ Parsons Manastırı tanıtırken en başta orada görevli Ermeni din adamı ve öğretmenin sayısının çokluğundan söz etmekteydi. Manastırın hacılar için ayrılmış 360 odasının bulunduğunu, aylık dergi basan bir matbaasının bile var olduğunu haber veriyordu. Daha sonra Adapazarı'na bağlı Tamluk köyünde daha önceden misyoner Greene tarafından açılan ve az sayıda üyesi bulunan küçük bir Ermeni Protestan kilisesini ziyaret etmişlerdi. Bu ziyaret sırasında, görevli din adamından her hafta ayinlere katılan cemaatin sayısının arttığını öğrenmişler ve bundan dolayı da mevcut toplantı odasını büyültmeye karar vermişlerdi, Mektubun kalan kısmında ise Parsons, yaşanan kolera salgının bölgedeki faaliyetleri sekteye uğrattığından yakınmaktaydı.⁴⁴ Yine Parsons'un 29 Mart 1866 tarihli bir diğer mektubunda, bir ay içinde Adapazarı'nda bulunan Protestan kilisesine 16 yeni kayıt alındığı belirtilmekteydi. Ayrıca yüzlerce kadının okuma yazma öğrendiği Adapazarı'ndaki bir evin de bir grup tarafından taşlandığından şikayet etmekteydi.⁴⁵ Bu durum da yapılan faaliyetlerin zaman zaman yerel halk tarafından tepkiyle karşılandığını göstermekteydi.

1870 tarihli *Missionary Herald* dergisi incelendiğinde, Adapazarı'yla ilgilenen İzmit misyonunda görevli Parsons çiftinin faaliyetlerini sürdürdükleri görülmüyordu.⁴⁶ 1871 tarihli dergide ise Parsons'dan 14 Eylülde gelen rapora göre, özellikle köylerde yapılan çalışmaların ilerleme kaydettiği belir-

görsel

Akademik
Bakış

162

Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

41 *Fifty-Third Annual Report of American Board of Commissioners for Foreign Mission*, Press of T.R. Martin and Son, Boston 1863, s. 56-57.

42 "Western Turkey", *The Missionary Herald*, C.62, Sayı:1, Ekim 1866, s. 4.

43 XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren çeşitli sebeplerden batılı devletlerin ilgi göstermeye başladıkları Ermeni toplumu, bu zamana kadar Osmanlı coğrafyasının çeşitli bölgelerinde yaşamlarını istedikleri gibi sürdürmüşlerdi. 1611'de kurulan Armaş Manastırı yüzyıllar boyunca Ermeni toplumunun dinsel yaşantısına büyük hizmetlerde bulunmuştu. Yüzyıllar boyunca çevre Ermenilerinin hac vazifesi için büyük bir önem teşkil eden Armaş Manastırı, 1889'da hizmete giren Ruhban okuluyla da Ermeni toplumu için dinsel görevliler ve hatta patrikleri yetiştiren önemli bir merkez haline gelmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Nurdan İpek, *Kutsanmış Topraklar Armaş ve Ermeniler*, İstanbul: IQ Yay., 2006.

44 "Letter From Mr. Parsons", *The Missionary Herald*, C.62, Sayı:1, Ekim 1866, s. 71.

45 "Western Turkey Mission- Nicomedia", *The Missionary Herald*, C.62, Sayı:1, Ekim 1866, s. 175.

46 "Western Turkey", *The Missionary Herald*, C.66, Sayı:1, Ekim 1870, s. 9.

tilmekteydi. 3 köyde eski evlerin bir şekilde tamir edilerek ibadet yerlerine dönüştürüldüğü, 3 veya 4 yeni köye ulaşıldığı ve buralarda dini eğitim verecek kişilere acilen ihtiyaç duyulduğu ifade ediliyordu. Kendisinin de buralarda görev yapacak yerel yardımcılar yetiştirmek için yeni sınıflar açacağını bu raporda haber veriyordu.⁴⁷

1877 tarihine gelindiğinde ise ülke genelinde yaşanan siyasi ve ekonomik sıkıntıların misyonerlerin de faaliyetlerini etkilediği açıkça görülmekteydi. Adapazarı yöresinden sorumlu misyoner Parsons 7 Mart tarihli mektubunda bölgedeki dış istasyonlara yaptığı 17 günlük bir gezide tanık olduklarını anlatıyordu. Mektubunda, ülkenin içinde bulunduğu durumun seyahat etmek için olumsuz şartlara yol açtığını; hırsızlık ve cinayetlerin günlük rutin eylemlere dönüştüğünü yazmaktaydı. Yolculuğu sırasında yol kenarında sahipsiz cesetlerle karşılaştığını; dinlenmek için girdiği bir handa, sarhoş bir Ermeni'nin bir Türkü gözlerinin önünde vurduğunu anlatıyordu. Şiddet dolu kanlı hikayelerin her köşe başında anlatıldığı bir dönemin yaşandığını söyleyen Parsons, başkente giden bütün yolların da askeri kuvvetlerce kontrol altında tutulduğu bilgisini veriyordu. Parsons'un mektubunda belirttiği üzere, tüm bu karışıklığın içinde yine de vazifelerini yapmaktan geri durmayan misyon görevlileri, oluşturdukları *Avedagh* adlı gönüllü bir grup aracılığıyla, yüzlerce İncil ve Protestanlıkla ilgili broşürü Türklerin de bulunduğu köylerde ve pazar yerlerinde dağıtmayı sürdürüyordu.⁴⁸

1880 tarihine geldiğimizde Adapazarı ile ilgilenen misyoner sayısında bir artış olduğu gözlemlenebiliyordu. Görevleri devam eden Parsons çiftine ek olarak John Edwin Pierce ve eşi Lizzie A. Pierce bölgede faaliyet göstermekteydi.⁴⁹ Ancak daha sonraları, bölgedeki misyon temsilcilerini hayli üzen ve tedirgin eden bir olay gerçekleşmişti. 2 Ağustos tarihli Edwin E. Bliss'den gelen mektupta anlatıldığı üzere, Justin W. Parsons yerel yardımcı Ermeni Garabed Dudukian'la birlikte çıktıkları bir gezi sırasında bir grup yörükle karşılaşmışlar; bu kişilerden uzaklaşmalarının ardından uykuya daldıkları bir sırada bu kişilerce soygun amaçlı öldürülmüşlerdi. Bu ikilinin başlarına gelen olay, misyon bölgelerine bağlı köylere yaptıkları ziyaret sonrası gerçekleşmişti. Her ikisinin de parçalanmış cesetleri daha sonra bir dağ başında, çalılırların arasından çıkmıştı.⁵⁰ Bahsi geçen yörükler tutuklanmış ve suçlarını itiraf etmişlerdi. 9 Ekim'de İstanbul'daki mahkemede gerçekleşen duruşma sonucu itirafçı 3 yörük Türkü idama mahkûm edilmişti.⁵¹

Amerikan Board'un Ekim 1883'te yayınlanan 73. yıllık faaliyet raporu-na göre, Adapazarı'nın bağlı olduğu İzmit istasyonunda görevli Amerikalılar şunlardı; John E. Pierce, Catherine Parsons, Lizzie A. Pierce, Laura Farnham, Electa C. Parsons. Bu tarihte yalnızca Batı Türkiye Misyonu tarafından

görsel

Akademik
Bakış
163
Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

47 "Western Turkey Mission- Interesting Tour and Visit", *The Missionary Herald*, C. 68, Sayı: 1, Ekim 1872, s. 394.

48 "A Good Example For Home Pastors and Churches", *The Missionary Herald*, C. 73, Sayı: 1, Ekim 1877, s. 189.

49 "Missionaries of the ABCFM", *The Missionary Herald*, C.76, Sayı: 1, Ekim 1880, s 13.

50 "The Murder of Mr. Parsons", *a.g.d.*, s. 384.

51 "The Trial of Dr. Parsons' Murderers", *a.g.d.*, s. 504-505.

15 Ermenice dergi ve gazete yayınlanırken, 12 adet Ermeni Türkçesi ve 2 adet de Rum Türkçesinde benzer yayın çıkartılmaktaydı. Haftalık dergilerin tirajı 2100 civarındaydı. Batı Türkiye Misyonuna bağlı 6 Erkek lisesinde yaklaşık 300 öğrenci mevcuttu. Bahçecik'teki okuldaki öğrencilerin sayısı 100'e ulaşmıştı. 9 Kız yatılı okulunda ise 376 öğrenci eğitim almaktaydı.⁵² 1884 ve 1885 yıllarında ise Batı Türkiye misyonunun genel durumu şu şekildeydi: 8 İstasyon ve 110 dış istasyon, 64 atanmış misyoner. 19 papaz, 34 vaiz, 145 öğretmen, 29 kilise, 2196 kilise üyesi, 7 kolej ve lisede 357 öğrenci, 9 Kız yatılı okulunda 486 öğrenci, 122 genel amaçlı okulda 4283 öğrenci.⁵³

1885'te çıkan örgütün yıllık raporuna göre, Adapazarı'ndaki kilise, oldukça faal papazı sayesinde gelişmeye ve üye sayısını artırmaya devam ediyordu. Bu tarihteki en önemli gelişme ise Bahçecik'te yer alan Kız Yatılı Okulunun alınan bir karar sonucu Adapazarı'na taşınma sürecinin başlamasıydı. Bu okulun tüm giderlerinin yerel halk tarafından karşılanması ve kendi kendine yeten bir okul olması planlanıyordu.⁵⁴ 1885 yılında daha önce Bahçecik'te görevde bulunan misyoner Laura Farnham Adapazarı'na bağlı Pazarcık kasabasında Adapazarı Ermeni Kız Okulu'nu açmış ve kısa sürede öğrenci sayısını 75'e çıkarmıştı.⁵⁵ Adapazarı Hayuhgatz Varjharan adındaki bu okul başarısıyla kısa zamanda örgütün en gözde eğitim kurumlarından birine dönüşecekti.⁵⁶

Bahçecik'te görevli misyoner Pierce 1888 tarihli *Missionary Herald* dergisine gönderdiği mektupta Adapazarı'ndaki Protestan kilisesinin faaliyetlerini övgü dolu şu sözlerle ifade etmişti:

“Adapazarı'ndaki kilise, bildiğim kiliseler arasında çalışma modeli olarak örnek olabilecek tek yerdir. Onların yıllık toplantılarına katılma şansım oldu. Genci, yaşlısı, kadını, erkeği neredeyse tüm cemaatin toplantıda hazır bulunması beni şaşırtmıştı. Toplantının Dua ve ilahi kısmından sonra, görevli papaz o yıl içinde kaç kişinin aralarına katıldığını, kaçının öl-

52 *Seventy-Third Annual Report of American Board of Commissioners for Foreign Mission*, Press of Stenley and Usher, Boston 1883, s. 36-39.

53 *Seventy-Fifth Annual Report of American Board of Commissioners for Foreign Mission*, Press of Stenley and Usher, Boston 1885, s. 90.

54 A.g.r., s. 31-32.

55 Resul Narin, “Amerikan Board'un Kadın Misyonerleri ve Adapazarı Ermeni Kız Okulu”. *Vakanüvis - Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.3, Ekim 2018, s. 267. Amerikan Board 1845'ten sonra kadınlara yönelik eğitimi ciddi bir şekilde ele almaya karar vermiştir. Protestanlaştırılmış ve eğitilmiş bir kadının çocukları üzerindeki etkisinin çok verimli olacağı fark edilmiştir. Bu şekilde, özellikle Osmanlı'da olduğu gibi kapalı bir aile yapısına sahip toplumların aile yapılarının içlerine kadar girilebilmişti. Bkz. Gülbadi Alan, “Amerikan Board ve Osmanlı Kadınlarının Eğitimi”, *History Studies International Journal Of History*, Özel Sayı, 2011, s. 109-110.

56 Bahçecik (Bithinya) Yatılı Kız Okulu (1873-1885) ve Adapazarı Ermeni Kız Okulunda (Adapazarı Hayuhgatz Varjharan) (1885-1921) adlarıyla yaklaşık otuz sekiz yıl Laura Farnham tarafından yönetilen bu okul günümüzde Sağlık ve Eğitim Vakfının (SEV) bünyesi altında eğitim vermeye devam eden Üsküdar Amerikan Lisesinin temelini oluşturmaktadır. Bkz. Füsün Çoban Döşkaya, “Amerikan Board Misyoneri Laura Farnham'ın Osmanlı Devleti'ndeki Faaliyetleri”, *Turkish Studies - Historical Analysis*, C.15, Sayı: 4, 2020, s.1055.

düğünü ve kaçının vaftiz edildiğini tek tek söyledi ve kilise üye sayısının 350'yi bulduğunu sözlerine ekledi. Daha sonra, mali konulardan bahsedilmeye başlandı. Kiliseye bağlı okul için alınan harç bedelinin 2567 kuruş olduğu (1 kuruş = 4 cent); bağış kutusunda toplanan 1262 kuruşun ihtiyacı olanlara dağıtıldığı, 6480 kuruşun papazın maaşı için toplandığı, ve bir kilise üyesinin kız okulu için 3280 kuruş bağışladığı belirtildi. Bunun dışında kiliseye yardım için kadınların toplanarak dikiş yaptığı ve yıllık 380 kuruşun buradan geldiği söylendi. Bunun dışında genç kızlar da okul ve kilise için çeşitli yardımlarda bulunuyorlardı. Kilise üyesi genç erkekler de düzenli bir şekilde toplanıp çeşitli bağışlarda bulunuyorlardı. Tüm bu çalışmalarını organize eden kişi ise kendisine bu işe adanmış kilise papazı idi. İki haftada bir düzenlenen dua toplantıları ve aylık konserler cemaat içindeki birlik duygusunu pekiştiriyordu.

Bahçecik'teki okuldan mezun bir öğretmen, kiliseye bağlı okulda 66 öğrenciye eğitim vermekteydi. Aynı şekilde Adapazarı Kız Lisesi ile bağlantılı çalışan 55 öğrencili bir kız okulu da faaliyetliydi. Adapazarı'ndaki Kız Lisesinin ise 26 yatılı, 25 gündüzlü öğrencisi mevcuttu. Bu öğrencilerden biri Türk, biri Çerkez ve biri de Rum'du. Geri kalan ise Ermeni idi. Adapazarı'ndaki cemaat bu okuldan gurur duymakta ve okulun ihtiyaçlarını karşılamak için birbirleriyle yarışmaktaydılar. Bu durumdan, okulun öğretmenleri Bayan Farnham ve Bayan Sheldon son derece memnundu.”⁵⁷

1891 Ekim ayı tarihli Amerikan Board yıllık faaliyet raporunda belirtildiği üzere, Marion E. Sheldon ve Susie C. Hyde adındaki kadın misyonerler Adapazarı dış istasyonunda kalıcı olarak görev yapmaktaydı. Bahsi geçen rapora göre, Amerikan Board'un Batı Türkiye Misyonu Adapazarı dışında da oldukça güçlenmiş gözüküyordu. Toplamda 8 istasyon bölgesine bağlı 108 dış istasyonda, Amerikalı 24 erkek misyonere ek olarak 52 asistan kadın misyoner görev yapmaktaydı. Mevcut 35 kilisenin kayıtlı 3346 üyesi vardı ve 1891 yılında bu sayıya 305 kişi katılmıştı. Bu kiliselerde görevli 33 yerel rahip, 44 yerel vaiz mevcuttu. Örgüte bağlı okullarda 198 yerel öğretmen görev yapıyordu. 11 öğrencisi olan 1 ilahiyat yüksekokulu, 117 öğrencisi olan 1 kolej, 289 öğrencisi olan 7 erkek lisesi, 106 öğrencisi olan 1 kız koleji, 414 öğrenciye sahip 6 kız yatılı okulu, 4992 öğrenci mevcuduna sahip 134 kilise okulu aktif durumdaydı. Misyon bölgesinden toplanan toplam bağış miktarı ise 26.644 dolar civarındaydı. Aynı tarihli raporda, Adapazarı'ndaki kız yatılı okulunun başarısından övgüyle söz edilmekteydi. 8 yıl önce Bahçecik'ten Adapazarı'na taşınan okulun ilk kurulduğu günden itibaren 80 mezun verdiği söylenirken, yerel halkın okula verdiği destek özellikle vurgulanmaktaydı. Raporda veri-

görsel

Akademik
Bakış
165
Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

57 “Prosperous Churches- Adapazar”, *The Missionary Herald*, C.84, Sayı: 1, Ekim 1888, s. 163-164.

len bilgilere göre, Amerikan Board'dan destek almadan varlığını sürdüren okulun en büyük başarılarından biri de yerel Protestan cemaatle örnek bir çalışma performansı sergilemesiydi.⁵⁸

1891'de çıkan *Missionary Herald* ise İstanbul'da görevli meşhur misyoner Joseph Greene'nin Adapazarı misyonu hakkındaki detaylı makalesini yayınlamıştı. “*Misyon için harcananlar karşılığını veriyor mu? Adapazarı'nın Cevabı*” adını taşıyan bu makale, Adapazarı'nda elli yılı bulan gayretli çalışmaların nasıl meyveler verdiğini gözler önüne seriyordu. Greene makalesinde şunları söylüyordu:

50 yıldır *Missionary Herald*'da Adapazarı'ndan bahsedilmektedir. Adapazarı, İstanbul'un yaklaşık 90 mil doğusundadır. Önceleri at sırtında 3 gün süren yol artık Anadolu tren hattıyla kolaylıkla erişilebilir bir konumdadır. Bir zamanlar, bir tarafta Sakarya Nehri diğer tarafta Sapanca Gölü ile neredeyse çevrelenmiş olduğundan bir adayı andırmaktaydı ve ismini de buradan almıştı. Geçen yıllarda yetkililerin yaptıkları drenaj çalışmaları ve genişletilip yükseltilen yollar şehri daha yaşanabilir bir hâle getirmişti. Evler genelde iki katlı iken dükkanlar tek katlıdır ve kullanılan malzeme ahşap ve tuğladan ibarettir. Evlerin çok gösterişli olduğu söylenemez; ancak, sayısı 4'ü bulan Ermeni kilisesinden 2'si mimarileriyle göze çarpar. Şehrin nüfusu yaklaşık 18.000'dir. Bunlardan 10.000'i Ermeni (Protestanlar dahil), 1500'ü Rum, 5000'i Türk, 1000'i Çerkez'dir. Geri kalanlar ise Müslüman göçmenlerle az sayıda Yahudi ve Avrupalı yabancısıdır. 15 millik yarıçapı ile Adapazarı sınırları içinde pek çok köy mevcuttur. Bağlı bulunduğu İzmit ile düşündüğümüzde yaklaşık 60.000 Ermeni'nin yaşadığı 300.000 kişilik bir nüfus söz konusudur. Halkın çoğunluğu ipek böceği yetiştiriciliği ile meşguldür ve bu iş hayli kârlı gözükmektedir. Bunun yanında giyim eşyaları, demirden yapılmış ürünler ve sebze-meyve satışı başlıca geçim kaynaklarıdır. Bu topraklardaki misyonerlik çalışmalarının baştan itibaren yüksek bir karaktere sahip olduğu bilinmektedir. Bu karakteri oluşturan maddeler şu şekilde sıralanabilir:

1. İlk günlerden bu yana Adapazarı hep kendi kendine gelişen bir misyon toprağıdır. Şehre ilk ulaşan Protestan misyonerlerin elindeki birkaç misyon kitabı ve modern Ermenice dilinde 10 Emir'in yazılı olduğu dini metinle başlayan çalışmalar daha sonra diğer kaynaklarla zenginleştirilmiştir. Protestanlığa döndürülen birkaç kişinin çevrelerindeki de etkilemesiyle belirli bir grup oluşmaya başlamıştır. Birkaç sene sonra, bu gruptan bazıları İstanbul'a giderek kendileri için dini bir görevli tahsis edilmesini talep etmişlerdir. 1841 yılında sayıları 30 civarındayken Bursa'da görevli misyoner Schneider tarafından ziyaret edilmişlerdir. O, bu ziyarette en çok bölgedeki Protestanların İncil bilgisine ve sevgisine

58 *Eighty-First Annual Report of American Board of Commissioners for Foreign Mission, Press of Samuel Usher, Boston 1891, s. 29,34.*

gpr

hayran kalmıştır. İşte bu tarihlerden itibaren Adapazarı hep kendi kendisini eğiten bir yer olmuştur. İzmit, Bahçecik ve İstanbul'dan yola çıkan misyonerler ortalama olarak iki yılda bir bu toprakları ziyaret etmişler; ancak, uzun yıllar bölgenin kalıcı bir misyoneri olmamıştır.

2. Adapazarı'ndaki evanjelik topluluk her zaman kendi kendini yöneten başarılı bir sisteme sahip olmuştur. Bölgedeki ilk Protestanların son derece aklı başında ve fedakâr insanlar olması, böyle bir durumun ortaya çıkmasını kolaylaştırmıştır. Adapazarı'nda kurulan ilk Protestan Ermeni Kilisesinin papazı Hovhannes Der Sahagian 1849 yılında bu göreve atanmadan önce İstanbul'daki komite tarafından Amerika'ya gönderilmiş ve orada dini eğitimini tamamlamıştır. Bu papazın bölge halkı üzerindeki etkisi çok kalıcı olmuştur. Cemaat içinde çok iyi işleyen bir sistemi miras bırakmıştır. Görevli ikinci papaz Alexander Jejizian ise Adapazarlıdır ve Bebek'teki ilahiyat okulundan mezun olmuştur. 20 Eylül 1862'de göreve atandıktan sonra yaklaşık 29 yıldır görevini sürdürmektedir. 1846'da 14 olan kilise üye sayısı onun zamanında 280'e ulaşmış ve toplam Protestan nüfus 400 olmuştur. Bölgedeki Ermeni Protestan toplumunun kendi yargılama usulleri olduğundan ve çok iyi bir liderlik mekanizmasına sahip olduklarından sorunlarını hiçbir şekilde dışarıya yansıtmadan çözebilmektedirler.
3. Adapazarı'ndaki Protestan Ermeniler he zaman aktif bir şekilde kendi istekleriyle propaganda faaliyetlerine katılmışlardır. Köylerde basılı dini metin dağıtım konusunda kilise papazı ve diğer üyeler aktif bir şekilde bölgeye gönderilen misyon görevlisine yardımcı olmuşlar ve hatta dışarıdan gelen bir görevli yoksa kendileri Rum ve Ermeni köylerini ziyaret ederek dini telkinlerde bulunmuşlardır. Adapazarı'ndaki kilise, her zaman okul konusunda da girişken olmuştur. Kurdukları sınıflar yeterli gelmeyince, İzmit istasyonuna yazdıkları bir dilekçe ile Bahçecik'teki kız yatılı okulunun Adapazarı'na taşınmasını sağlamışlar ve okulun her türlü giderinin yerel kaynaklarla karşılanacağı konusunda taahhütte bulunmuşlardır. Şehirdeki 3 katlı güzel bir binayı bu okula tahsis etmişler ve öğretmenlerin maaşlarını topladıkları bağışlarla ödemişlerdir. Taşınan okulun müdürü Laura Farnham ve öğretmen Lella Parsons (daha sonra Bayan Charles Riggs) gördükleri muameleden ve sahip oldukları imkânlardan son derece memnundurlar. Adapazarı'ndaki bu okul, Türk topraklarında bulunan 18 kız yatılı okulu arasında yerel halk tarafından masrafları karşılanan tek okuldur. Sonuç ise gerçek bir başarı hikayesidir. Geçen 6 yılın sonunda okulda verilen dünyevi, ahlaki ve dini eğitim, öğretmenlerin ve bölge halkının gayretleriyle örnek bir seviyeye ulaşmıştır. Bu da göstermiştir ki, sadece genel amaçlı alt seviye okullar değil, yüksek okullar da yerel cemaatlere emanet edilebilir. Geçen yıl Adapaza-

görs

Akademik
Bakış

167

Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

rı'ndaki bahsi geçen okulun 34 yatılı ve 30 gündüzlü öğrencisi bulunmaktaydı. Acil bir şekilde ikinci bir binaya ihtiyaç duyan okul için cemaatten kadınlar, ördükleri çoraplardan elde ettikleri 440 doları bağışlamışlar ve bina için gerekli paranın yaklaşık altıda birini karşılamışlardır. Tabii ki bu başarılı okulun öğretmenleri Bayan Farnham, Bayan Sheldon, Bayan Parsons ve Bayan Riggs takdiri hak eden en önemli isimlerdir.

4. Adapazarı'ndaki Protestan topluluk, 1862'den beri kendi masraflarını karşılamasıyla bilinir. Görevli papaz sadece aylık 11 dolar gibi çok düşük bir maaşla çalışır. Adapazarı misyonu şu ana kadar merkez örgüte ciddi bir maddi yük getirmemiştir. Sadece kuruluş aşamasında Amerikan Board tarafından 2 ibadet mekanı, 1 sınıf ve mezarlık için 3750 dolar harcanmış; şu an kız yatılı okulu için kullanılan bina ise örgüte yapılan 8800 dolarlık bir bağışla inşa edilmişti. 1846'dan 1890'a kadar Adapazarı Protestan kilisesi ve toplumu tarafından bağışlanan tutar ise 11086 dolardır. Bu da 1890 itibarı ile yerel kaynaklardan gelen paranın, misyon için harcanan neredeyse karşıladığını gösterir. Böylesi cömert bir toplumun üyelerinden hiçbirisi aslında 2000 dolardan yüksek bir sermayeye sahip değildir.

Peki tüm bu bilgiler ışığında misyon için harcanan paralar karşılığını buluyor mu sorusuna dönersek, Adapazarı buna iyi bir cevap değil midir? 60 yıl önce Protestanlıkla ilgili hiçbir bilgisi olmayan bir toplumun günümüzde kendi kendine yeten ve kendi kendine misyon faaliyetleri yürüten bir yapıya kavuşması iyi bir cevap değil midir? 120 üyeli bir kiliseye sahip 400 kişilik bir Protestan topluluğu için sadece 12500 dolarlık bir yatırım çok mu fazladır? Söyleyin Hristiyanlar bu iyi bir yatırım değil midir?⁵⁹

Misyoner Greene 1891 yılında bu yazıyı örgütün en önemli yayın organında yayınlıyarak aslında yarım asrı bulan misyonerlik çalışmaları ile ilgili çıkan çatlak seslere bir cevap vermek istemiştir. Anlaşıldığı üzere, yapılan onca yatırıma ve büyük miktarlardaki harcamalara rağmen arzu edilen sonuçlara bir türlü ulaşılmamıştır. Misyoner Greene ise Adapazarı gibi nispeten başarılı bir misyon bölgesini örnek vererek ana merkezden yükselen seslere cevap vermeye çalışmaktadır.

1895 yılı faaliyetlerini anlatan örgütün yıllık raporuna göre Adapazarı'nda bulunan misyonerler yatılı kız okulu müdürü Laura Farnham ve öğretmenler Marion Sheldon ve Susan C. Hyde'dır. Okulda kayıtlı öğrenci sayısı 79'dur. Bahsi geçen yıl 11 öğrenci mezun edilmiş; 10 tanesi aynı yıl eğitim vermeye başlamıştır.⁶⁰ 1896 tarihli raporda ise Türk devleti için hayli karanlık bir tablo çizilmiştir. Ülkenin geleceğinin belirsiz olduğu, olası bir Rus işgali ile misyon çalışmalarının da zora gireceği anlatılmıştır. Yine de bir-

59 "Do Missions Pay?- The Reply of Adabazar, Turkey", *The Missionary Herald*, C.87, Sayı:1, Ekim 1891, s. 513-517.

60 *Eighty-Fifth Annual Report of American Board of Commissioners for Foreign Mission*, Press of Samuel Usher, Boston 1895, s. 39-41.

çok misyon okulunun kapatılmış olmasına rağmen pek çoğunun da açıldığı belirtilerek özellikle misyonerlerden gelen mesajların umutları yeşerttiği ve mevcut durumun yeni fırsatlara kapı açabileceği yazılmıştır.⁶¹

Missionary Herald'ın 1896'da çıkan sayısında yine misyoner Greene, Adapazarı dış istasyonundaki okul ve kilise ile ilgili ayrıntılı bir yazı yayınlamıştı. Bu yazıda, 21 Haziran 1896'da davet edildiği mezuniyet töreni ayını için Adapazarı kız yatılı okuluna bir ziyarette bulunduğunu anlatan Greene, bölgedeki misyonun durumunu 37 yıl öncesiyle karşılaştırarak elde edilen ilerlemeden hayranlıkla bahsetmekteydi. Onun aktardığı kadarıyla, Misyona bağlı Protestan kilisesinin 50 yıl önce 14 olan üye sayısı, 1896'da 354'e yükselmışti ve bu başarının arkasındaki kişi Papaz Jezizian'dı. Kiliseye bağlı üç gündüzlü okulda 113 öğrencinin eğitim görmekteydi. 1862'den beri kendi kendisini geçindiren Adapazarı Protestan kilisesi, Amerikan Board'un bu dış istasyon için yaptığı yatırımdan 4 kat fazla bağış toplamıştı. Bahsi geçen kiliseye bağlı okullardan mezun olanlar yüksek öğrenimleri için İstanbul'daki Robert Koleji ve Amerikan Kız Koleji ile Avrupa'daki bazı okullara gitmişlerdi. Greene'in yazdıkları ışığında, daha sonraki yıllarda bu başarılı öğrencilerin öğretmen ve vaiz olarak misyona hizmet ettikleri anlaşılmaktadır. Yine Greene'e göre, Adapazarı'ndaki eğitimin yıldızı yerel halk tarafından finanse edilen Adapazarı Kız Yatılı Okuluydu. Okul müdürü Laura Farnham ve öğretmenler Bayan Sheldon ve Hyde 11 yıldır Adapazarı'nda gerçek bir başarı hikayesi yazmaktaydı. Bir önceki yıl yaşanan sıkıntılara rağmen okulda 75 öğrenci eğitime devam ediyordu ve bunların önemli kısmı da yatılıydı. Bu öğrencilerden 1'i Katolik, 28'i Gregoryan ve 33'ü de Protestan Ermeni idi. Okul kurulduğundan beri verilen 67 mezundan 37'sinin öğretmenliği tercih ettiği bilinmekteydi. Misyoner Greene katıldığı mezuniyet töreninde 600'e yakın kişinin hazır bulunduğunu ve Müslüman yerel yöneticilerin de tebrik edici konuşmalar yaptıklarını haber veriyordu. Deneyimli misyoner mektubunun devamında kız yatılı okulunun, çevredeki yaklaşık 10000 Gregoryen Ermeni'yi derinden etkilediğini ve geçen yıllarda esen düşmanlık havasının giderek dağılmakta olduğunu belirtmekteydi. Yerel gönüllü vaizlerin çevre köylere yaptıkları ziyaretlerde, Anadolu'da sıkıntı içindeki Ermenilerle ilgili vaazlar verdiklerini haber veren Greene, bu yolla pek çok kapının ardına kadar açıldığını vurgulamaktaydı. Ayrıca, Ermeni Gregoryen Kilisesinin de tutumunda bir yumuşama olduğunu ve Protestan toplumunun ve Kız Yatılı Okulunun Türk yetkililerince takdir gördüğünü sözlerine eklemişti. Greene'nin ilettiği kadarıyla, geçen sıkıntı dolu yıllarda diğer Anadolu kentlerinin aksine, Adapazarı'nda sadece birkaç Protestan'ın tutuklandığı bilinmekteydi.⁶²

1898 tarihli Missionary Herald ise Adapazarı Kız Yatılı Okulu müdürü Farnham'ın mektubunu yayınlamıştı. Bu mektupta Farnham, Adapazarı'ndaki okulların lise kısmında 86, hazırlık bölümünde 79 ve anaokulunda 46 öğrencinin eğitim aldığını söylüyordu. Mezun olacak öğrencilerinin yüksek

61 *Eighty-Sixth Annual Report of American Board of Commissioners for Foreign Mission*, Press of Samuel Usher, Boston 1896, s. xvi.

62 "The Church and Schools of Adabazar", *The Missionary Herald*, C.92, Sayı:1, Ekim 1896, s. 359-360.

görsel

Akademik
Bakış

169

Cilt 18
Sayı 36
Yaz 2025

bir Hristiyanlık bilinci ile hizmete hazır olduklarını söylerken, okulun finansal durumunun da ümit verici olduğunu belirtiyordu. Onun tek isteği ise Amerika'daki bağışçıların yardımı ile Adapazarı'nda yeni bir kilise açmaktı.⁶³ Bu durum da göstermektedir ki, Adapazarı'nda Amerikan Board faaliyetleri 19. yüzyılın sonunda güçlenerek devam etmekte ve Protestan Ermeni sayısı giderek artmaktaydı.

19. Yüzyılın Sonunda Amerikan Board'un Adapazarı ve Çevresindeki Genel Durumu

1900 yılından çıkan ve o tarihe kadar yaşanan gelişmeleri özetleyen yıllık rapora göre Adapazarı'nda görevli misyonerlerin tamamı yatılı okulda görevlidir. Laura Farnham ve Susan C. Hyde göreve devam ederken onlara Mary E. Kinney katılmıştır. 1900 yılı itibari ile, Adapazarı'nın bir dış istasyon olduğu Batı Türkiye Misyonunda toplam 19 misyoner görev yapmakta ve bu misyonerlere 20 yerel papaz ve 47 yerel vaiz yardımcı olmaktaydı. Verilen eğitimlerle yetiştirilmiş 224 yerel öğretmen misyon okullarında görev yapıyordu. Batı Türkiye Misyonuna bağlı 5 öğrencili 1 ilahiyat okulu, 238 öğrencili bir erkek koleji, 146 öğrencili bir kız koleji, 4812 öğrencili 108 genel amaçlı okul, yaklaşık 8000 hastaya bakan 1 hastane ve 2 dispanser mevcuttu ve toplam 38 kilisede ayinlere katılan cemaat ortalama 11700'e varmıştı.⁶⁴

Yüzyıl sonundaki bir diğer raporda ise Osmanlı toprakları içindeki diğer misyon bölgelerindeki karışıklıklar ön plana çıkarılmıştı.⁶⁵ Örneğin, siyasi olaylardan dolayı Amerikan Board'un Avrupa Türkiye'si misyonun geleceği ile ilgili karamsar bir tablo çizilirken, kaçırılan kadın bir misyonerden bahsediliyor ve bölgenin bir takım siyasi ayaklanmalara gebe olduğu iddia ediliyordu. Doğu Türkiye misyonunda ise şartların gittikçe ağırlaştığı ve tüm misyoner hareketlerinin hükümet tarafından yasaklandığı ifade ediliyordu. Yaşanıldığı söylenen çok sayıda ölüm olayının etkisinin hâlen daha tazeliğini koruduğu ve Amerika Birleşik Devletleri'ne yönelik Hristiyan göçlerinin gün geçtikçe çoğaldığı bildirilmekteydi. Ermeni din adamlarının aşırı derecede ticarete yönelmeleri ise bir öz eleştiri unsuruydu.⁶⁶ Osmanlı topraklarında Protestan misyonerliğinin tarihini anlatan Julius Richter, 1890'larda yaşanan Ermenilerle ilgili olaylarda en çok Amerikan Board'a bağlı Doğu Türkiye misyonunun etkilendiğini belirtirken, büyük bir maliyetle yapılan misyon okulların yakıldığını, yüzlerce kilisenin ve eğitim kurumunun tahrip edil-

63 "At Adabazar", *The Missionary Herald*, C.94, Sayı:1, Ekim 1898, s. 147-148.

64 *Ninetieth Annual Report of American Board of Commissioners for Foreign Mission*, Beacon Press, Boston 1900, s. 43-44.

65 1877-1878 Osmanlı Rus savaşı sonunda yapılan Ayastefanos ve Berlin görüşmelerinde Ermeni dini liderleri Doğu Anadolu'da kendileri için özerklik talep etmişlerdi. Ancak istedikleri sonucu elde edemeyince Ermeni halkını isyana teşvik etmişler ve bunun sonucunda da 19. yüzyılın sonunda özellikle doğu vilayetlerinde öni alınamayan karışıklıklar meydana gelmiştir. Bu durumu hazırlayanlar ise uzun yıllar estirdikleri milliyetçilik rüzgarları ile Osmanlı'nın farklı şehirlerinde görev yapan misyonerler ve Avrupalı diplomatlardır. Bkz. Bülent Cırık, "Sultan II. Abdülhamid'e Ermeni Komiteleri ve Faaliyetleriyle İlgili Sunulan Bir Fezleke (1895)". *Gazi Akademik Bakış*, C.15, Sayı: 29, Aralık 2021, s. 20.

66 *Ninety-first Annual Report of American Board of Commissioners for Foreign Mission*, Beacon Press, Boston 1901, s. xvi.

diğini ve cemaatlerinin dağıtıldığını iddia etmekteydi. Ona göre Türk Hükümeti, Ermenilerin kiliseye gitmelerine, çocuklarının da okula gitmelerine izin vermiyordu.⁶⁷

Ancak tüm bu karamsar tabloların aksine, Amerikan Board belgelerinde Adapazarı istasyonunda ciddi bir sıkıntıdan bahsedilmemekteydi. İzmit'te bulunan misyon yöneticisi Doktor Chambers 151 üyesi bulunan Adapazarı Kilisesinin faaliyetlerinden son derece memnun olduğunu belirtmekteydi. Onun ifadeleriyle, Adapazarı Protestan kilisenin papazı, 66 yatılı ve 30 gündüzcü öğrencisi bulunan Adapazarı Kız Yatılı Okulunu etkin bir şekilde destekliyor, diğer genel amaçlı sınıflarda verilen eğitimleri de sıkı bir şekilde takip ediyordu. Ayrıca Kız Okulu öğretmenlerinden Bayan Kinney Amerikan Board'a yazdığı raporda, 9 yeni mezun verdiklerini ve bunlardan önemli bir kısmının mükemmel birer öğretmen olarak misyona hizmet edeceklerini yazıyordu. Bu okulun yanında, bölgede bulunan anaokulu ve ilkokulda toplam 257 öğrenci eğitim almaktaydı.⁶⁸ Bu bilgiler ışığında, Amerikan Board'un faaliyet alanı içindeki diğer bazı misyon bölgelerinin aksine, 19. yüzyılın sonunda Adapazarı'ndaki faaliyetler ciddi bir engelle karşılaşmadan devam etmiş ve Protestan cemaatin ve eğitim kurumlarının faaliyetleri artarak devam etmiştir.

Sonuç

Amerikan Board misyonerleri 19. yüzyılda akla hayale sığmayacak sıkıntılarla boğuşan Osmanlı Devleti içinde büyük bir cesaret ve ümitle misyonerlik faaliyetlerine girişmişlerdi. İlk etapta umdukları tepkileri alamasalar da yılmadan çalışmaya devam etmişler ve hedefleri doğrultusunda en uygun kitle olarak Ermenileri seçmişlerdi. Osmanlı toplumu içinde o tarihlere kadar en sadık millet olarak bilinen Ermeniler, Amerikan Board'un yüzyıl boyunca süren faaliyetleri sonucu Osmanlı Devleti içinde en çok sorun çıkartan ayrılıkçı zümrelerden birine dönüşmüştü. Güçlü bir Ermeni nüfusunun var olduğu Batı Türkiye Misyonuna bağlı Adapazarı ve çevresi ise her zaman için misyonerlerin ilgi odağı olmuş ve 1830'lardan itibaren misyon faaliyetlerine ev sahipliği yapmıştı. Amerika'da en iyi okullarda okumuş, üst düzey bir donanımına sahip misyonerler hiçbir zorluğa aldırış etmeden tehdit edildikleri, taşlandıkları, hapsedildikleri ve hatta öldürüldükleri bu topraklarda köy köy dolaşmaktan, birkaç kişi için kilometrelerce yol yürümekten imtina etmemişlerdi. Tüm bu çabaların sonucunda ilk başlarda onlarla ifade edilen Ermeni Protestan sayısı yüzyıl sonunda 400'leri bulmuş, kurulan okullarda yüzlerce öğrenciye ulaşılmıştı. Yaşanılan tüm zorluklara rağmen misyon raporlarından anlaşıldığı üzere Adapazarı'ndaki faaliyetler genel olarak ciddi bir engelle karşılaşmamıştı. İlk başlarda çok sert olan Ermeni Gregoryan kilisesi ise sonraki yıllarda misyon için bir tehdiye dönüşmemişti. Yerel Müslüman nüfusla da ciddi bir çatışma yaşanmamıştı. Hatta yerel idareciler özellikle Kız Yatılı Okulunun çalışmalarını takdirle karşılıyordu. 19. Yüzyılda Laura Farn-

67 Julius Richter, *A History of Protestant Missions in the Near East*, Fleming H. Revell Co., NY, 1910, s. 155.

68 "Western Turkey Mission", *Ninety-first Annual Report of American Board of Commissioners for Foreign Mission*, s. 54.

ham gibi bekâr kadın bir misyoner Adapazarı gibi bir yerde barınıp bir okulu yönetebiliyordu. Ancak yüzyıl sonunda anlaşılmıştı ki, Amerikalı misyonerlerce çeşitli kanallardan eğitilen ve yönlendirilen Ermeniler, daha sonraki yıllarda ayrılmaz bir parçası oldukları Osmanlı Devleti'ne düşman olmuşlar ve son derece yıkıcı faaliyetlerin odağında yer almışlardı. Bu yönüyle Amerikan Board'un Ermenilere yönelik misyonerlik faaliyetlerinin dini hedeflerin dışında siyasi bir takım hedeflere de sahip olduğu ve bu hedefler doğrultusunda atılan adımların 19. yüzyıl sonunda önü alınamaz felaketlere yol açtığı görülebilmektedir.

Kaynaklar

- ABCFM, American Board of Commissioners for Foreign Mission, *Thirth- Seventh Annual Report of American Board of Commissioners for Foreign Mission*, T.R. Marvin, Boston 1846.
- ABCFM, American Board of Commissioners for Foreign Mission, *Fifty-Third Annual Report of American Board of Commissioners for Foreign Mission*, Press of T.R. Martin and Son, Boston 1863.
- ABCFM, American Board of Commissioners for Foreign Mission, *Seventy-Third Annual Report of American Board of Commissioners for Foreign Mission*, Press of Stenley and Usher, Boston 1883.
- ABCFM, American Board of Commissioners for Foreign Mission, *Seventy-Fifth Annual Report of American Board of Commissioners for Foreign Mission*, Press of Stenley and Usher, Boston 1885.
- ABCFM, American Board of Commissioners for Foreign Mission, *Eighty-First Annual Report of American Board of Commissioners for Foreign Mission*, Press of Samuel Usher, Boston 1891
- ABCFM, American Board of Commissioners for Foreign Mission, *Eighty-Fifth Annual Report of American Board of Commissioners for Foreign Mission*, Press of Samuel Usher, Boston 1895.
- ABCFM, American Board of Commissioners for Foreign Mission, *Eighty-sixth Annual Report of American Board of Commissioners for Foreign Mission*, Press of Samuel Usher, Boston 1896.
- ABCFM, American Board of Commissioners for Foreign Mission, *Ninetieth Annual Report of American Board of Commissioners for Foreign Mission*, Beacon Press, Boston 1900.
- ABCFM, American Board of Commissioners for Foreign Mission, *Ninety-first Annual Report of American Board of Commissioners for Foreign Mission*, Beacon Press, Boston 1901
- ALAN, Gülbadi, "Amerikan Board Okullarında Yürütülen Misyonerlik Faaliyetleri," *İslâmî Araştırmalar Dergisi*, 20/4, 2007, s. 469-480.
- ALAN, Gülbadi, "Amerikan Board ve Osmanlı Kadınlarının Eğitimi". *History Studies International Journal Of History*, Özel Sayı, 2011, s. 105-117.
- ANDERSON, Rufus, *History of the missions of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, to the Oriental churches*, Vol.1, Congregational Publishing Society, Boston, 1872
- CIRIK, Bülent, "Sultan II. Abdülhamid'e Ermeni Komiteleri Ve Faaliyetleriyle İlgili Sunulan Bir Fezleke (1895)", *Gazi Akademik Bakış*, 15/29, Aralık 2021, s. 19-38.
- CİLÂCI, Osman, *Hristiyanlık propagandası ve misyonerlik faaliyetleri*, Diyanet İşleri Başkanlığı, İlaveli 2. baskı, Ankara 1990.
- DOĞAN, Mehmet Ali, "American Board Of Commissioners For Foreign Missions (ABCFM) and "nominal Christians": Elias Riggs (1810-1901) and American Missionary Activities in the Ottoman Empire", Department of Languages and Literature, University of Utah, Utah 2013 (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- DÖŞKAYA, Füsun Çoban, "Amerikan Board Misyoneri Laura Farnham'ın Osmanlı Devleti'ndeki Faaliyetleri", *Turkish Studies - Historical Analysis*, 15/4, 2020, s. 1055-1079.
- GÜNDÜZ, Şinasi, "Misyonerlik", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 30/193, TDV Yayınları, Ankara 2020.
- GÜNGÖR, Erol, *Türkiye'de Misyoner Faaliyetleri*, Ötüken, İstanbul, 2012.
- HARMAN, Ömer Faruk, "Genel Olarak Misyonerlik, *Türkiye'de Misyonerlik Faaliyetleri: Tartışmalı İlmi Toplantılar Dizisi 17-18 Nisan 2004*, C. 43, Ensar Neşriyat, İstanbul 2005, s. 25-36.
- İPEK, Nurdan, *Kutsanmış Topraklar Arması ve Ermeniler*, IQ Yayınları, İstanbul 2006.

- İSKEFİYELİ, Zeynep, "Misyonerliğe Adanmış Bir Ömür: Joseph K. Greene", *History Studies International Journal of History*, 5/4, Ocak 2013, s. 281-300.
- KILIÇ, Davut, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler Arasındaki Dini ve Siyasi Mücadeleler*, ASAM Yayınları:11, Ankara, 2000.
- KOCABAŞ, Süleyman, *Ermeni Meselesi – Nedir, Ne Değildir?*, Vatan Yayınları, İstanbul, 2004.
- KOCABAŞOĞLU, Uygur, *Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika*, 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğundaki Amerikan Misyoner Okulları, İmge Kitapevi, Ankara 2000.
- KOCABAŞOĞLU, Uygur, "Türkiye'de Misyonerlik", *Journal of Islamic Research*, 4/1, Ocak 1990, s. 71-77.
- KODAMAN, Bayram, "Şark Meselesi -İslâm-Hristiyan veya Türk-Avrupa Mücadelesi", *Türk Yurdu*, XVII/122, 1997, s. 22-32.
- Missionary Herald* 43/1, ABCFM Press of T.V. Matvin, Boston 1847.
- Missionary Herald* 58/1, ABCFM Press of T.V. Matvin and Son, Boston 1862.
- Missionary Herald* 62/1, ABCFM Riverside Press, Cambridge 1866.
- Missionary Herald* 66/1, ABCFM Riverside Press, Cambridge 1870.
- Missionary Herald* 68/1, ABCFM Riverside Press, Cambridge 1872.
- Missionary Herald* 73/1, ABCFM Riverside Press, Cambridge 1877.
- Missionary Herald* 76/1, ABCFM Riverside Press, Cambridge 1880.
- Missionary Herald* 84/1, ABCFM Press of Stanley and Usher, Boston 1888.
- Missionary Herald* 87/1, ABCFM Press of Samuel Usher, Boston 1891.
- Missionary Herald* 92/1, ABCFM Press of Stanley and Usher, Boston 1896.
- Missionary Herald* 94/1, ABCFM Beacon Press, Boston 1898.
- NARİN, Resul, "Amerikan Board'un Kadın Misyonerleri Ve Adapazarı Ermeni Kız Okulu". *Vakanüvis - Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 3, Ekim 2018, s. 249-286
- NERGARARİAN, Garabed, *A Brief History of the Beginning of the Missionary Work in Nicomedia by the ABCFM*, Waynesboro, PA 1885.
- PARSONS, Levi vd. *Osmanlı'da iki Amerikalı misyoner: Levi Parsons ve Pliny Fisk'in Anadolu ve Kudüs seyahat raporları, 1819-1825*, Dergâh, İstanbul 2015.
- RICHTER, Julius, *A History of Protestant Missions in the Near East*, Fleming H. Revell Co., NY, 1910.
- SARIYILDIZ, Gülden, "Osmanlı Devleti'nde Protestan Ermeni Milleti ve Kilisesinin Tanınması", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, Sayı:2, Ocak 2013, s. 249-267.
- SELVİ, Haluk, "Ermeşe (Akmеше) Manastırı ve Ermeni Olaylarındaki Yeri", *Ermeni araştırmaları: II. Türkiye Kongresi bildirileri*, C.2, Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi, Ankara 2007, s. 777-790
- SEZER, Ayten, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e misyonerlerin Türkiye'deki eğitim ve öğretim faaliyetleri" *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 16, 1999, s. 169-183.
- STRONG, William E. *The Story of the American Board*, The Pilgrim Press, Boston 1910.
- ŞIVGIN, Hale- Günaydın, Meryem, "Amerika'dan Osmanlı Devleti'ne Ermenilerin Geri Dönüşleri, 1908-1914 Tâbiyet, Emlâk ve Arazi Meselesi". *Gazi Akademik Bakış*, C.8, Sayı: 16, Haziran 2015, s.1-40.
- ŞİMŞİR, Bilal N., «Ermeni Propandasının Amerika Boyutu Üzerine», *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu İle İlişkileri Sempozyumu*, 8-12 Ekim 1984, Atatürk Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları:628, Erzurum, 1984, s.79-124.
- TOPCU, Uğur, "20. Yüzyılın Başında Protestan Misyonerler ve İslam Dünyası", *Sakarya Üniversitesi*, SBE, Sakarya 2021, (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- TURAN, Ömer, *Avrasya'da Misyonerlik*, Asam Yayınları, Ankara, 2002.
- TURAN, Ömer, "Avrasya Coğrafyasında Misyonerlik Faaliyetleri", *Avrasya Etüdleri*, Sayı: 16, 1999, s.11-38.
- TURAN, Ömer, "Amerikan Protestan Misyonerlerinin Bulgar Milliyetçiliğine Katkıları", *XII. Türk Tarih Kongresi: Ankara, 12-16 Eylül 1994; Kongreye Sunulan Bildiriler*, C.3, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1999, s. 1097-1110.
- YILDIZ, Özgür, "İzmit'te (Nicomedia) Amerikan Misyoner Faaliyetleri", *Gazi Akademik Bakış*, 5/10, Şubat 2012, s. 97-111.
- YILDIZ, Özgür, *Anadolu'da Amerikan Misyonerleri*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2016.

Extended Abstract

The 19th century was a century of important developments for the Western world in many aspects. Although the colonial activities undertaken together with the political and economic progress promised great gains, there were also tough struggles between the powers that wanted a share of this cake. The United States of America, which entered the world stage as a powerful actor, was bringing various actors to the stage to expand its sphere of influence, as in every field. At the beginning of the 19th century, the new generation of missionaries who were well educated and saw themselves as the saviors of the world were perfect for this task.

American missionaries, who dispersed to various parts of the world through the organization called American Board of Commissioners of Foreign Missions (American Board for short), which they founded in 1810, showed special interest in the regions of the Ottoman Empire, which they called "holy lands". The first missionaries sent in 1819 researched the nations they could direct towards their own goals and chose the Armenian community as the most suitable community among them. The Western Turkey mission, where a significant number of Armenians lived within the Ottoman lands divided into various regions, was the scene of intense missionary activity. Several external stations are connected to Izmit station, located within the borders of this region; One of these was Adapazarı, with its fertile lands and peaceful people. The first missionary activities in Adapazarı were initiated by famous missionaries such as William Goodell and Harrison Gray Otis Dwight, who set out from Istanbul in 1832. The activities, which started with the Protestantization of only a few local Armenians, continued with the annual trips of regional missionaries and continued to develop every year with the well-functioning structure of the established church.

Armenian Protestants in Adapazarı were able to manage themselves without any financial support from the American Board organization with their hard work and the donations they collected. As a result of all these efforts, the number of Adapazarı Protestant Armenian community, which was limited to the fingers of one hand at the end of the 1830s, reached 400 in 1896. Another turning point for the Adapazarı mission was the transfer of the Girls' Boarding School in Bahçecik to Adapazarı in 1885. With the successful management of the school principal, missionary Laura Farnham, the school turned into one of the most respected institutions of the American Board. Finding a very comfortable working environment in Adapazarı, Farnham was supported by the local community and all expenses of the school were covered by donations collected and tuition fees.

Adapazarı, with its dense Armenian population, was seen as a suitable missionary activity area by American missionaries. They chose Armenians as their target audience to spread Protestantism among the societies they observed and created a significant community with the churches and educational institutions they established. They masterfully overcame the difficulties they experienced at first and did not give up their efforts to achieve their goals despite all kinds of difficult conditions. They educated the Armenians they carefully raised both in high-level schools within the Ottoman borders and in America. As a result, the seeds of separatist ideas planted against the Ottoman Empire and the Turks bore fruit, and the two societies, which lived brotherly and without problems for centuries, became enemies at the end of the century. By examining the missionaries' activities firsthand from American archive documents, the reasons for the events will be better understood and the developments will be better evaluated.

Görüş